

SZEMÉLYISÉG - POLITIKAI KÉNYSZER - NEMZETKÖZI KÖRNYEZET

Kapcsolatok és kötődések a két világháború közötti gazdaságban¹

Rab Virág-Tóth Imre

A miniszteri tárgyaló gyönyörű faburkolata Thék Ede bútorgárában készült

Az alábbiakban a gazdaság, a politika és a személyiség közötti összefüggések feltárásával mutatjuk be azt a hazai és nemzetközi környezetet, amelybe a Magyar Általános Hitelbank működése is ágyazódott fennállásának nagyjából 50. és 75. évfordulója között. A tanulmány részben a nemzeteken átívelő gazdasági folyamatok alakulását, az azokkal együtt járó kihívásokat és a kihívásokra adott szakértői válaszokat foglalja össze. Továbbá arra keresi a választ, hogy az egyes megoldási javaslatokat mennyiben határozták meg a következők: maga az egyén, annak kapcsolata, valamint az őt körülvevő – tevékenysége által kevésbé módosítható – szűkebb és tágabb környezet. Munkánk során abból a sajnálatos tényből kellett kiindulnunk, hogy a korszakban a magyar politikai gondolkodást a nemzetközi horizont hiánya jellemezte. Az egyéni példák ezzel összhangban azt mutatják, hogy míg a magyar szakemberek nemzetközi kapcsolataik és hozzáértésük birtokában is áttörhetetlen korlátokba ütköztek, addig holland kollégáik

¹ A szerzők köszönetet mondanak *Harsányi Iván* emeritus professzornak a dolgozathoz fűzött hasznos gondolataiért és megjegyzéseikért.

hasonló képességek, tudás, motiváció és tevékenység folytán sikerre tudták vinni terveiket. Ennek legfőbb oka, hogy más szituációban és más feltételek mellett akár ugyanazon adottságok és szakértelem sem vezet ugyanarra az eredményre. Összegezve tehát, az alábbiakban azokat a kapcsolatokat mutatjuk be, amelyek az egyes nemzetközi szintéren tevékenykedő személyiségeket a gazdaság kihívásaihoz, egymáshoz és politikai környezetükhöz kötötték.

JEL-kódok: B22, B31, N43, N44

Kulcsszavak: makrogazdaság, személyiségek, Európa 1913 előtt és után

1. BEVEZETŐ

Az elmúlt 150 év gazdasági fejlődésében az egyik legnagyobb törést az első világháború és annak gazdasági, egyben politikai következményei okozták. Sőt, ma már széles körben elfogadott nézet, hogy a nagy gazdasági világválság okai is nagyrészt az első világháború megoldatlan, vagy nem kielégítően orvosolt gazdasági és pénzügyi problémáira vezethetők vissza. Miután az 1929-es válság jelentősen elősegítette egyebek között *Hitler* felemelkedését, a „nagy háború” következményei a második nagy világösszeecsapás kirobbanásához is számottevően hozzájárultak.

Abból a szövevényes problémahalmazból, amelyet az első világháború okozott, csak 1945 után és hatalmas emberáldozatok árán sikerült kilábalni.² A két világháború között is voltak azonban olyan próbálkozások, amelyek több-kevesebb sikerrel jártak a helyzet megértése és kezelése terén egyaránt. Korábbi eredményeink azt mutatták, hogy e tekintetben a pénzügyi szakemberek (közgazdászok, bankárok) voltak a legeredményesebbek. Ennek egyik magyarázata, hogy a megoldandó problémák zöme gazdasági vagy gazdasági jellegű volt. Másrészt a szakemberek – a politikusok többségével ellentétben – nem voltak érzelmek és stratégiák foglyai.³ Továbbá, a nagy háború után kialakult, majd a versailles-i békerendszer által fenntartott politikai konfrontáció, nevezetesen a győztesek és vesztesek szembenállása sem kötötte őket gúzsba.

² A második világháború után természetesen legalább ugyanakkora gátak és ellentétek keletkeztek, mint amilyenek előzőleg is fennálltak, a hatalmi-ideológiai szembenállás ugyanis új problémákat idézett elő. Ez olyannyira így volt, hogy az új világrend konfliktusai még az ideológiailag „ártatlan” Római Klub javaslatait is a harmadik vonalra tudták tolni.

³ Igaz, a közgazdasági elméletekkel kapcsolatban ugyanezt már nem mondhatjuk el. Egyik korábbi következtetésünk éppen az volt, hogy miközben a kor közgazdaszai továbbra is a háború előtti szuverén, kormányzati politikától független gazdaságot és az autonóm pénzügyi mechanizmust tartották követendőnek, addig javaslataik szinte kivétel nélkül közvetlen állami beavatkozást igényeltek volna.

Tanulmányunkban azt vizsgáljuk, hogy az említett okokon felül mivel magyarázható szakmai eredményességük és csupán viszonylagos politikai sikerük. Az egyén személyiségének és kapcsolatainak jelentőségét a korszak kihívásaival összefüggésben egy hazai és egy külföldi pénzügyi szakember példáján keresztül, esettanulmány jelleggel rajzoljuk meg; bemutatjuk, milyen szerepe volt az első világháborút követően kialakult helyzet rendezésében a személyiségnek és az egyén kapcsolatainak. Végül a két példát – azoktól eltérő módszertani megközelítéssel – egy olyan diplomata habitusának és tevékenységének elemzésével egészítjük ki, aki a gazdasági szakemberekhez hasonlóan, sokrétűen közelítette meg az európai problémákat, ám politikusként e nézeteit sem a nagy nyilvánossággal, sem szűkebb körének tagjaival nem oszthatta meg, azokat mint háttérstratégiát őrizte. Az ő kapcsolati rendszerét általánosan, a külügyi intézményrendszer strukturális és szociológiai jellemzőin keresztül, míg a pénzügyi szakemberek szerepét konkrét kapcsolataik elemzésével, szociológiai elméletek és a hálózat kutatásban használt fogalmak segítségével elemezzük.

A vizsgált személyek mindegyikének volt valamiféle kötődése a Magyar Általános Hitelbankhoz (MÁH). A magyar pénzügyi szakembert, *Hegedüs Lorántot*⁴ a bank felső vezetésének két meghatározó alakjához fűzte szorosabb szakmai kapcsolat: *Scitovszky Tiborhoz*, aki 1925-től volt a MÁH vezérigazgatója és *Fabinyi Tihamérhoz*, aki az említett tisztséget Scitovszkyt követően, 1938-tól töltötte be. Scitovszky és Hegedüs szakmai kapcsolata közvetlenül az első világháború után különösen intenzív volt: mindketten tagjai voltak a trianoni béke delegációnak, emellett Scitovszky ugyanabban az évben került a külügyminisztériumba (1920), amikor Hegedüs pénzügyminiszter lett. A két szakember kölcsönösen elismerte egymás érdemeit: Scitovszky például 1926 végén, amikor *Weiss Fülöp* lemondott a Takarékpénztárak és Bankok Egyesületének⁵ (TÉBE) az elnökségéről, akkor – a TÉBE megszervezésében még 1919 őszén meghatározó szerepet játszó – Hegedüst javasolta a tisztségre.⁶

4 *Hegedüs Loránt* (1872–1943) közgazda, politikus, szépíró és publicista, az MTA tagja. Budapesten jogot, Berlinben *Adolph Wagnertől* pénzügytant, Londonban *Herbert Spencertől* szociológiát tanult. 1898-tól 1905-ig szabadelvű programmal a pápai kerület országgyűlési képviselője. Rövid ideig részt vett a *Huszádik Század* és a Társadalomtudományi Társaság munkájában. Egy évtizeden át (1900–1909) szerkesztette a *Közgazdasági Szemlélt Mandelló Gyulával* közösen. 1910-től munkapárti képviselő. 1905-től a Gyáriparosok Országos Szövetségének (GYOSZ) igazgatója, 1912-től alelnöke. 1913-tól a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank ügyvezető igazgatója. 1919 őszén vezető szerepet játszott a Takarékpénztárak és Bankok Egyesületének (TÉBE) megszervezésében. 1920. december 16-tól 1921. szeptember 27-ig pénzügyminiszter a *Teleki*-, majd a *Bethlen*-kormányban. Kísérletet tett a pénzügyi helyzet belső stabilizálására, de törekvése megbukott. 1925-ben a TÉBE elnöke lett. Mint a *Pesti Hírlap* főmunkatársa, publicisztikák, szépirodalmi művek szerzője, emellett közgazdasági tevékenysége is számottevő. 1920-ban a Kisfaludy Társaság tagjává választották (KENYERES, 1994).

5 A TÉBE történetéhez lásd MÜLLER-KOVÁCS-KOVÁCS (2014), 10–31.

6 Uo., 21.

Fabinyi Tihamérhoz – a szakmain túl – több évtizedes személyes kötelék, barátság fűzte Hegedüst. Mindketten tagjai voltak annak a társaságnak (sub auspiciis Regis et Gubernatoris Doktorok Baráti Köre⁷), amely a tudomány és kultúra terén állított példát az egyetemi ifjúság elé. Hogy mennyire jól ismerték egymást, az kiderül Fabinyi Tihamér Hegedüs Loránt fölött tartott búcsúbeszédéből is. Ebben Fabinyi a magyar szellemi élet kimagasló alakjának nevezte az elhunytat, és sokrétű tevékenysége mellett (gyakorlati gazdasági és pénzügyi szakember, államférfi, teológus, történettudós, publicista, prózaíró és drámaszerző), lelkialkatát és személyiségének erőit is hangsúlyozta (*Hegedüs*, 1994:3–4.).

A tanulmány másik alanya egy nemzetközi szakember, *Gerard Vissering*⁸. Vissering tevékenységének csúcsa az első világháború időszakára tehető. 1912-ben nevezték ki a Holland Központi Bank élére, s ebben a pozíciójában 19 éven keresztül irányította a holland pénzügyeket és gazdaságot. Vissering az európai gazdaság háború utáni újjáélesztésének egyik legaktívabb képviselője volt. Nemzetközi szerepvállalása ebben az időszakban volt a legjelentősebb. Vissering a háború végén már hatalmas szakmai tudással és gyakorlati tapasztalatokkal rendelkezett, ráadásul tevékenységét elismerték nemzetközi szakmai körökben is. A holland bankár Hegedüshöz hasonlóan Scitovszkyval állt szakmai kapcsolatban. Nagy valószínűség szerint a Népszövetség égisze alatt rendezett Brüsszeli Nemzetközi

7 Hegedüst kiemelkedő tanulmányi eredményei miatt a Királyi Magyar Pázmány Péter Tudományegyetem jogi karának javaslatára, 1895-ben elsőként terjesztették fel – az 1848 előtt már működő, s ekkor újra visszaállított – „*promotio sub auspiciis Regis*” legfelső kitüntetésre. A király által adományozott gyémántos gyűrűt a Budapesten végzett összes egyetemi hallgató közül minden évben csak kettőnek adományozták, azoknak, akik az összes vizsgát és a doktori szigorlatokat is kitüntetéssel tették le. Őket egy Kolozsvárott végzett diákkal együtt a király védnöksége mellett ünnepélyesen felavatták. Az avatás 40. évfordulóján Hegedüs megalapította a *Sub Auspiciis Regis Et Gubernatoris Doktorok Baráti Körét*, amelynek haláláig elnöke is volt. Hegedüs abból indult ki, hogy a tagok a gyűrűt nem a kiválóságukért, hanem a *kötelességteljesítésük jutalmaként* kapták, ebből pedig az következett, hogy a kör tagjainak a tudomány és a kultúra terepén tevékenykedve egész életükben példát kellett adniuk az egyetemi ifjúság számára.

8 *Gerard Vissering* (1865–1937) bankár, publicista, aki nagyban hozzájárult a modern holland gazdaság felfutásához. 1912–1931 között a Holland Központi Bank elnöke. Apja Hollandia pénzügyminisztere (1879–1881). Karrierje gyorsan ívelt felfelé, előbb az amszterdami Értékpapír Kereskedelmi Társulat titkára (1895–1897), majd a fővárosi Takarékszövetkezet igazgatója (1897–1900), utóbb az Amszterdami Bank direktora (1900–1906). Szakmai felkészültségének elismerését jelentette, hogy 41 évesen a Java Bank (Holland Kelet-India, ma Indonézia) élére került (1906–1912). A kínai kormány 1911 októberétől alkalmazta tanácsadóként, feladata a kínai valuta stabilizálása volt. Mivel 1912-ben Kínában forradalom tört ki, így Vissering reform-elképzelései nem valósulhattak meg. Ennek ellenére az a kétkötetes könyv, amelyben közzétette javaslatait, hatalmas nemzetközi elismerést hozott számára, és karrierje Hollandiában is elérte a csúcát: kinevezték a nemzeti bank élére. Sikeresen elhárította az 1920-as években fellépő holland bankkrízist, s mindent megtett a holland valuta aranyalapra való visszaállítása érdekében (1925). Amikor azonban a gazdasági világválság Hollandiát is elérte, Vissering 1931-ben lemondott a bankelnökségről.

Pénzügyi Konferencián⁹ találkoztak először, ahol a MÁH későbbi vezérigazgatója a háromtagú magyar delegáció egyik tagja, míg Vissering a konferencia alelnöke volt. Sőt, Scitovszky Tibor volt azon kevesek egyike is, akik Hegedüs és Vissering közös ismerősei is voltak. Ennek a jelentőségére a későbbiek folyamán térünk ki.

Ami a magyar diplomatát, *Kánya Kálmánt* illeti, ő 1940–1943 között a MÁH igazgatóságának és ügyvezető igazgatóságának a tagjaként tevékenykedett (*Tallós*, 1995:437.). Emellett a bank részvényese is volt. Kánya – itt elemzett – gazdasági elképzeléseit feltehetően befolyásolták a bankhoz és annak munkatársaihoz fűződő kapcsolatai.

2. NEMZETKÖZI KÖRÜLMÉNYEK. AZ ELSŐ VILÁGHÁBORÚ VÁLASZTÓVONALA.

A helyzet illusztrálásához ma sem találhatnánk jobb leírást, mint *John Maynard Keynes* (1883–1946) szavait 1919-ből. Keynes amellett, hogy a cambridge-i egyetemen matematikát, közgazdaságtant és filozófiát tanult, sőt tanulmányait követően maga is a Cambridge-i Egyetem katedrájára lépett, az India Office-ban is dolgozott, és az első világháború alatt a brit pénzügyminisztérium (Treasury) tanácsadója volt. Ebben a minőségében vett részt a *párizsi békekonzferencián* is, amelyet 1919 júniusában otthagyott, egyúttal hivataláról is lemondott. Keynes ugyanis nem értett egyet sem a német békeszerződés tartalmával, sem azokkal az érzelmi és stratégiai szempontokkal, amelyek alapján az létrejött. Mindenekelőtt a gazdasági megfontolásokat hiányolta a szerződésből; úgy vélte ugyanis, hogy azok nemcsak az európai gazdaság működésének beindításához elengedhetetlenek, de a tartós béke megteremtésének is előfeltételei. Véleményének széles körben hangot adott „*A békeszerződés gazdasági következményei*” (1919) című munkájában.

Keynes a nagy háború előtti Európát a következőképpen jellemezte: „*Az emberiség gazdasági fejlődésének micsoda epizódja ért véget 1914 augusztusában! Igaz, a népesség túlnyomó többsége keményen dolgozott és alacsony életszínvonalon élt, ám minden jel arra mutat, hogy ezzel a sorssal meglehetősen elégedett volt. Azonban minden átlagon felüli képességekkel és jellemmel rendelkező ember előtt nyitva állott a menekülés útja a felsőbb- és középosztályba, amelyek számára az élet kis költséggel és minden nehézség nélkül olyan kényelmet, jólétet és hétköznapi öröme-*

9 A Brüsszeli Nemzetközi Pénzügyi Konferencián (1920. szeptember 24.–október 8.) 39 nemzet – köztük Németország és a többi vesztes állam – gazdasági és pénzügyi szakértői vettek részt. Négy témakörben (államháztartás, valuta és árfolyam, nemzetközi kereskedelem, nemzetközi hitelek) születtek javaslatok és megállapodás a nemzetközi összefogás szükségességéről.

ket nyújtott, amelyről más korok leggazdagabb és leghatalmasabb uralkodói sem álmodhattak...” (Keynes, 2000:46).

A gazdasági rendszer lényege a következő volt: „A határok és a vámok zavaró hatását a minimumra csökkentették... A különböző pénznemek – valamennyit stabil árfolyamon tartották az aranyhoz és egymáshoz képest – oly mértékben megkönynyítették az akadálytalan tőkeáramlást és a kereskedelmet, hogy ennek teljes értékét csak most ismerjük fel, amikor már megfosztottak bennünket az előnyeitől. E hatalmas térségben szinte teljes vagyoni- és személyi biztonság uralkodott” (Keynes, 2000:46).

Mindemellett a 19. századi gazdasági szervezet jellege meglehetősen „szokatlan, ingatag, bonyolult, megbízhatatlan és ideiglenes” volt. A rend ugyanis, amelyben Európa népei éltek, kényes egyensúlyon nyugodott. Ennek lényege, hogy „bár a népesség tömegeinek napi életfeltételeiben némi folyamatos javulás mutatkozott, a társadalom úgy épült fel, hogy a megnövekedett jövedelem nagy részét annak az osztálynak az ellenőrzésére bízta, melyről legkevésbé volt feltételezhető, hogy el is fogyasztja azt... A tizenkilencedik századi újjgazdagokat ugyanis nem pazarló költsézésre nevelték, fontosabbnak tartották a beruházások nyújtotta hatalmat a közvetlen fogyasztás élvezeteinél. Valójában éppen a gazdagság elosztásában mutatókozó egyenlőtlenség tette lehetővé a lekötött vagyoni és tőkeberuházások hatalmas felhalmozását, ami minden más kortól megkülönböztette ezt a kort. Voltaképpen ebben rejlett a tőkés rendszer legfőbb igazolása. Ha a gazdagok új gazdagságukat saját szórakoztatásukra költik, a világ már réges-régen elviselhetetlennek találta volna az effajta rendszert” (Keynes, 2000:48.). A háborúval azonban odalettek a békés körülmények, azzal együtt pedig a beruházások egyik legfőbb előfeltételei is: a kiszámíthatóság és a tervezhetőség.

Lényeges megemlíteni, hogy a háborút követően több olyan mélyreható változás is bekövetkezett a világgazdaságban, amely nem az ellenségeskedés közvetlen következménye volt. Ráadásul ezek zöme több területen (a nemzeti és a nemzetközi pénzügyi, kereskedelmi és politikai szférában) egyszerre érezte hatását. Jó részük akár több évtizede jelenlévő tendenciák első komoly megnyilvánulásaiént került felszínre. Ilyen volt a nemzetgazdaságok ágazati szerkezetének átforgalmazása, ami a termelékenység és a technológiák terén megvalósult, hatalmas előrelépésből következett. Továbbá a kereskedelem irányultságainak megváltozása is, amit a 19. század vége óta a piacokért folytatott hatalmas verseny előzött meg. Végül a nemzetközi pénzügyek területén is jóval a háború előtt megmutatkozott az átalakulás, amelynek az eredményeképpen Nagy-Britannia egyre nehezebben tudott megfelelni a vele – mint legvégső hitelezővel – szemben támasztott követelményeknek. Ezek a változások jól szemléltetik a világgazdasági szereplők súlyában és helyzetében bekövetkezett elmozdulásokat, nevezetesen Európa pozíciójának gyengülését a világ más részeivel, elsősorban az Amerikai Egyesült Államokkal szemben.

A háború önmagában is különbözőféleképpen hatott az egyes országokra. Míg Európa iparát eltorzította s exportkapacitását megtépázta, addig az USA (és más államok, többek között Ausztrália, Kanada, Új-Zéland és Japán) iparát és kivitelei lehetőségeit serkentette. Európa számára a legfőbb kérdés az volt, miből fogja kifizetni az 1913–1918 között megduplázódott, más földrészekről származott importját. Az egyedüli járható út az export növelése lehetett volna, ami azonban a produktív gyártási kapacitás kiterjesztését feltételezte. Ám ez a háborút követően komoly akadályokba ütközött, mivel Európa ipari teljesítménye 1919–1920-ban az 1913-as szintnek csak 50–60%-át érte el (*Aldcroft*, 2000:11–12.). A háború során felgyülemlett deficit kezelése és a stabilizáció tetemes összegeket igényelt, vagyis a helyreállítás mikéntjén nagyon is sok múltott.

Miközben a világkereskedelem és a nemzetközi pénzmozgások szédületesen fel-futottak, a háborús adósságok és a jóvátételek révén jelentékeny egyirányú töke-mozgások indultak el, a fontsterling meggyengült, az infláció és a fizetési mérle-gek zavara állandósult. Ráadásul a békeszerződések nyomán bekövetkezett területi- és határmódosulások gazdasági következményei, illetve az újonnan ke-letkezett, az összezsugorodott vagy jelentősen megnövekedett államok berendez-kedési nehézségei is bonyolították a helyzetet. Ezeket a dilemmákat tetézte, hogy az említett folyamatok a technikai fejlődésnek, illetve a gazdaság méreteinek és internacionalizálódásának soha nem látott szintjén vetődtek fel. Többek között ez utóbbi követelte a gazdaság világméretű szabályozását, igényelte ennek mindenki által elfogadott, vagy legalább minden államra rákényszeríthető rendszerét. Arról sem feledkezhetünk meg, hogy éppen 1919–1923-ban minden korábbinál inten-zívebb, minden addiginál nagyobb földrajzi térségre kiterjedő szociális és nem-zeti függetlenségi küzdelmek rajzoltak aggasztó körképet a pénzügyi-gazdasági rendezésen munkálkodó szakemberek tanácskozásai és kerekasztal-értekezletei köré. Részleteikben ugyan nem térhetünk ki ezekre, tudomásul vételük nélkül mégis érthetetlen volna a háború utáni első évek gazdasági megoldásainak egy ré-sze, amelyek hol megpróbálták kifogni a szelet a szociális követelések vitorláiból, hol pedig a szanalás érdekében kíméletlenül szembementek velük.¹⁰

3. SZAKÉRTŐI VÁLASZOK

A szakemberek zöme a 19. század szülötte volt, így továbbra is a független gaz-daságot és az autonóm pénzügyi mechanizmust tekintette eszményinek, vagyis úgy gondolta, hogy a helyzet megoldását a korábbi gazdasági rendszerhez való visszatérés jelentheti. Abból indultak ki, hogy a rendszer a háborút megelőzően alapjában véve jól működött; stabil volt az árfolyam és a fizetési mérleg, ennél

¹⁰ Erről lásd például JEMNITZ (1996), 51–61.

fogva az árszint és a nemzetközi kereskedelem is jól funkcionált. Sőt, ez utóbbi a 19. század második felében rohamos fejlődésnek indult, és a befektetések is megsokszorozódtak. Ennek a sikertörténetnek a magyarázatát a legtöbben az aranyalapú pénzrendszerben látták.¹¹ Az aranystandard-rendszert¹² úgyszólván a szilárd gazdaság és pénzügyek szinonimájaként értelmezték. Emiatt vált a háború után a legtöbb nemzet illetékeseinek óhajává a korábbi rendszer restaurálása, s az, hogy valutájuk minél erősebb legyen; ha lehet, épp olyan erős, mint 1913-ban volt. Ez az elképzelés azonban nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket. Először csak annyit érzekeltek, hogy azok a pozitív hatások, amelyek a 19. század második felében a rendszer kísérői voltak, most elmaradoznak, a hazai gazdaságok növekedése lelassul. Végül pedig, mire sejtethetővé vált, hogy se a cél, sem az eszközök nem megfelelőek, már küszöbön állt a nagy válság. Tény, hogy a háború előtt azokban az országokban, ahol az aranytartalék nagyrésze felhalmozódott (Nagy-Britannia, Franciaország és Németország – magországok) mindennél fontosabbnak ítélték a nemzetközi rendszer fenntartását.¹³ Ennek lényege, hogy a kisebb válságokkal a magországok egyenként birkóznak meg, ám ha úgy nem megy, összefognak. A kooperáció alapja: a szisztéma fenntartását olyannyira fontosnak tartották, hogy azért nemzetközi felelősséget is készek voltak vállalni. A gyakorlatban ez azt jelentette, hogy abba a magországba, ahol az aranyalap megrendült, a másik két ország akár saját prosperitása rovására is nemesfémeket áramoltatott. Más szavakkal, a belső egyensúlyt (teljes foglalkoztatás, árszínvonal stabilitása) alárendelték a külsőnek. Az volt ugyanis a meggyőződésük, hogy amennyiben a rendszer fennmarad, úgy a nemzetgazdaságok stabilitása miatt sem kell aggódnunk. Tehát anélkül, hogy az állam beavatkozott volna, a rendszer stabil maradt.¹⁴

A szabadversenyességet megkoronázását jelentő aranystandardhoz való ragaszkodás azonban nemhogy nem oldotta meg a pénz és a gazdaság újkeletű

11 Barry Eichengreen mutatott rá arra, hogy T. E. Gregory (1935) — Gustav Cassel tanára — a londoni egyetemen egyértelműen kijelentette: a nemzetközi aranystandard fejlődése és a nemzetközi kereskedelem és beruházások hihetetlen felfutása a 19. század második felében nem véletlen egybeesés. „There can be no question, that the development of an international gold standard in the second half of the nineteenth century and the enormous growth of international trade and investment which then took place are no mere coincidences.” (EICHENGREEN, 1992:29.)

12 Olyan helyzet, amikor egy ország valutaegységét az arany egy bizonyos rögzített súlymennyiségével egyenértékűnek nyilvánítja, szabadon ad és vesz aranyat ezen a meghirdetett áron, és egyáltalán nem korlátozza az arany exportját és importját.

13 Ezt Eichengreen fogalmazta meg leghatározottabban (EICHENGREEN 1992:29–44.).

14 A kutatás mai állása szerint ennek a mechanizmusnak a fenntartása nem csupán Nagy-Britannián és a Bank of Englanden múltott. Barry Eichengreen amerikai kutató rámutatott arra, hogy bár az Angol Központi Banknak nagyobb befolyása volt a leszámítolási kamatlábakra, mint más nemzetek jegybankjainak, s az is igaz, hogy ezek a ráták biztosították a nemzetközi harmonizáció gyújtópontját, a rendszer stabilitása mégsem a Bank of England dominanciáján múltott. Eichengreen a szisztémát többközpontúnak és egyben decentralizáltnak írja le, amelyben Franciaországnak és Németországnak – a nemzetközi felelősségvállaláson keresztül – éppen olyan fontos szerepe volt, mint Nagy-Britanniának (EICHENGREEN, 1992:7, 19).

problémáit, inkább hosszú időre fölerősítette azokat.¹⁵ Sőt, a nagy gazdasági világválságból való kilábalás is csak e 19. századi recept végleges feladása nyomán vált lehetségessé. Minél tovább tartotta fenn egy ország az aranyalapot az 1929-es válság során, annál súlyosabb és elhúzódóbb következményekkel kellett számolnia.

Nem minden 19. századi tapasztalat bizonyult azonban teljesen működésképtelennek. A nemzetközi összefogás gondolatának megvalósítása ugyanis kimondottan ésszerű elgondolásnak bizonyult. A kivitelezés azonban számos problémába ütközött.¹⁶ A próbálkozások első fontos állomása az 1920. őszi Brüsszeli Nemzetközi Pénzügyi Konferencia volt, ahol hivatalosan is elismerték az együttműködés szükségességét az európai gazdaság helyreállításában. Ezt követte az 1922-es genovai találkozó, amikor ezt a gondolatot megpróbálták nagypolitikai szintre emelni. Genova eredménytelensége rámutatott arra, hogy a túlpolitizált légkör a kooperáció eszméjét nem engedi érvényesülni. Azok a további konferenciák pedig, amelyek a nemzetközi együtt gondolkodás intézményes kereteit biztosították volna, elmaradtak. Az 1920-as évek végéig egyetlen komolyabb próbálkozás sem történt a Brüsszelben megfogalmazott elképzelés kivitelezésére. Az egyetlen figyelemreméltó kísérlet a Nemzetközi Fizetések Bankjának (BIS) létrehozása volt 1930-ban.

Ami az együttműködés létrejöttét akadályozó tényezőket illeti, elmondhatjuk, hogy a háborút követő nemzetközi politikai helyzet olyan keretét hozta létre a

15 Az aranystandardot a háborút követően nem lehetett tartósan és általánosan visszaállítani. Ráadásul korábban is csak a rendszer magját alkotó Nagy-Britanniában, Franciaországban és Németországban volt megfigyelhető, hogy az aranyalapú valutával és annak fenntartásával szemben nem volt politikai ellenállás. Ennek elsősorban az volt az oka, hogy a pénzügyek kezelése nem volt a mindennapi politika része. Azok ugyanis, akiket negatívan érintett a pénzsűke, mint például a munkanélküliek, nem voltak olyan helyzetben, hogy nemtetszésüknek hangot adjanak, ne adj' isten, azzal szemben nyomást fejtsenek ki. A helyzet azonban már a háborút megelőzően kezdett megváltozni. Az aranyparitás védelme a rendszer centrumában elhelyezkedő országokban sem állt már vitán felül. A választójog kiterjesztése, a munkásokat tömörítő politikai pártok megerősödése, a tömeges munkanélküliség mind azt sejtették, hogy az aranystandard más célokkal való összeütközése során egyre inkább védelemre szorul. Az első világháború felgyorsította ezeket a folyamatokat azáltal, hogy nyomában a gazdasági és szociális kérdések – a parlamentekbe bejutott munkáspártok révén – bekerültek a nagypolitikába. Egyes országokban még a köztulajdonnak, vagy legalább a gazdasági egységek állami vagy dolgozói ellenőrzésének bizonyos területeken való bevezetéséről is vitatkoztak, és korántsem csak a munkásszervezetekben.

16 A nemzetközi együttműködés hivatalos kereteinek fenntartása már a háború előtti években is egyre több akadályba ütközött. A századfordulótól egyre több feszültség merült fel a nemzetközi politikában, több háborús konfliktusra is sor került, s ez aláásta az európai államok együttműködésre való hajlandóságát. Lényeges az a körülmény is, hogy az USA a 20. század első dekádjától gazdasági és főleg pénzügyi tekintetben annyira megerősödött, hogy a nemzetközi együttműködés a továbbiakban elképzelhetetlen volt nélküle. Az a tény, hogy a Federal Reserve System és irányítói inkább a hazai beruházásokban voltak érdekeltek, s hagyományok hiányában nem tudtak azonosulni a nemzetközi összefogás gondolatával, tulajdonképpen előrevetítette a későbbi eseményeket.

gazdasági törvények működésének, amely akadályozta a pénzügyek tartós stabilizálását. Az is fontos, hogy a politikusok céljai hatalmi-politikai ambíciók jegyében fogalmazódtak meg, s ezek a gazdasági szakemberek kooperációs elképzeléseivel szemben erőteljesebben érvényesültek. De az együttműködés szempontjából kulcsjelentőségű hatalom, az USA politikai és gazdasági érdekei sem támogatták annak az útnak a követését, amelyet Brüsszelben jelöltek ki. Nem kizárólag hagyományaiából adódóan, de azért sem, mert a háború után gazdasági, pénzügyi és technológiai téren bekövetkezett, számára kedvező változások megszabták a világ többi részével szemben képviselt politikáját. Ezenkívül az adósságok és a jóvátételek sokáig megoldatlan kérdése is akadályozta a kooperációt. Mindez hozzájárult a nemzetközi pénzügyek két világháború közötti tartós instabilitásához.

4. FORMÁLIS ÉS INFORMÁLIS KAPCSOLATOK

Gerard Vissering holland bankelnök az összefogás kézenfekvő akadályait – győztes-vesztes ellentétét – felismerve, az európai gazdaság talpraállítása érdekében egy informális nemzetközi hálózat kiépítésébe kezdett. 1919 őszén saját amszterdami otthonában két titkos találkozót is szervezett. (Erről részletesebben lásd *Rab* [2005a:190–202.; 2005b:314–329.].) Az amszterdami találkozók, a fentebb már említett Brüsszeli Nemzetközi Pénzügyi Konferencia mellett, számtalan további olyan nem hivatalos megbeszélést alapoztak meg, amelyek a győztesek és vesztesek – közülük is az európai gazdaság újjáépítése szempontjából meghatározó Németország – kapcsolatfelvételét és annak fenntartását segítették. Vissering közvetített a Bank of England kormányzója, *Montagu Norman* és számos német bankár között, emellett segítette az amerikai–német gazdasági kapcsolatok kialakítását, valamint hídszerepet töltött be az amerikai és angol pénzügyi szakemberek között is. (Erről részletesebben lásd *Rab*, 2015.)

Vissering a gazdasági kérdések megoldását minden egyéb kérdés elé helyezte, s ezzel összefüggésben döntéseit mindenekelőtt saját bankja, illetve a holland gazdaság érdekei szerint alakította. Másfelől a holland bankelnök felismerte a holland semlegesség előnyeit, nevezetesen azt, hogy hidat képezhet a győztesek és vesztesek között. Ráadásul gyarmatai révén Hollandia kiterjedt nemzetközi kapcsolatokkal rendelkezett, és szorosan kötődött a világgazdasághoz, ezért a holland szakember számára kézenfekvő, egyben természetes volt, hogy nemzetközi léptékben gondolkodjon. Kapcsolatépítő tevékenységének motorja pedig az a szilárd meggyőződés volt, hogy kizárólag nemzetközi együttműködés útján lehet újjáéleszteni az európai gazdaságot.

Arra, hogy ebben ki mindenki volt a partnere, e dolgozat keretén belül nem adható válasz. Az azonban, hogy Magyarországon ki értette, sőt beszélte a holland

szakember nyelvét, természetesen nem érdektelen. A korszak szereplői közül Hegedüs Loránt pénzügyminiszter volt azok egyike, akik felmérték a nemzetközi együttműködésben rejlő lehetőségeket. Ebben vélhetően az is segítette, hogy sokban hasonlított holland kollégájához.

A két szakember között mindössze hét év volt a korkülönbség a holland bankár javára. Közös volt bennük, hogy egy olyan nemzedék prominens képviselői voltak, amelynek a tagjait kivételes ambíció és tenni akarás fűtötte. Mindkettejük küldetése az volt, hogy minél hatékonyabban járuljanak hozzá a hazai gazdaság előtt álló kihívások leküzdéséhez. Mindkettejük apja szerteágazó tevékenységet folytatott, közgazdaságban jártas szakember és az ország boldogulásáért felelős miniszter volt. Emellett társadalmi szerepet is vállaltak, lapot, folyóiratot szerkesztettek s publikáltak is.

Eredetileg Vissering és Hegedüs is jogot végzett. Doktori értekezésüket azonban már gazdasági témából, egészen pontosan pénzügytanból írták. Érdeklődésük kiterjedt különböző társadalmi kérdésekre is; Hegedüs Londonban szociológiát is tanult Herbert Spencertől. Vissering már egyetemi éveitől publikált szociális témájú írásokat.

Ami a szakmai elképzeléseiket illeti, mindketten elkötelezett hívei voltak a liberális gazdaságpolitikának, jóval az után is, hogy a nagy háborút követően – az állami beavatkozások eredményeképpen – az már Hollandiában sem volt tartható. Ám egyikük sem esett soha a doktrinerség hibájába. Amit elsődlegesen szem előtt tartottak, az az országaik tényleges érdeke volt, amellyel kapcsolatban önálló, saját elképzeléssel rendelkeztek. Ennek alapját személyiségükön kívül szakmai hozzáértésük teremtette meg. Így ha szükség volt rá, akár bele is avatkoztak a gazdaságba. A függetlenséghez és az öngazgatáshoz való kötődésükhöz neveltetésük mellett az is hozzájárulhatott, hogy mindketten protestánsok voltak.

Ami a tapasztalatokat illeti, mindketten meg voltak győződve arról, hogy a nemzetközi szinten jelentkező problémák kizárólag nemzetközi keretben orvosolhatók. Visseringnek az európai gazdaság háború utáni újjáélesztésére tett erőfeszítései ezt világosan alátámasztják. Hegedüs esetében, ha kevésbé látványosan is, de erről szintén meggyőződhetünk. Ő különböző írásaiban hangsúlyozta a nemzetgazdasági problémák nemzetközi összefüggéseit. Emellett utazásai, nemzetközi konferenciákon való szereplései és levelezése is arra utalnak, hogy széles látókörű, nemzetközi kontextusban gondolkodó szakember volt.

Karrierjük csúcsát közel azonos életkorban érték el. Vissering 47 évesen, amikor kinevezték a Holland Központi Bank élére, Hegedüs 48 éves korában, amikor pénzügyminiszteri kinevezést kapott.

Míg Vissering karrierje ettől kezdve kiegyensúlyozott képet mutat (19 éven keresztül irányította a holland pénzügyeket és gazdaságot), addig Hegedüs alig 9

hónapig tudott helytállni. Mindössze háromnegyed év múltán, egyik pillanatról a másikra élete legmélyebb pontjára zuhant, s pszichésen összeomlott. Évekre kiesett a szakmai- és közéletből; még az országot is kénytelen volt (szanatóriumi kezelése miatt) egy időre elhagyni. 1925 tavaszán kezdett a pályája újból felívelni. Érdekes egybeesés, hogy Vissering 1931-es bukását – Hegedüshez hasonlóan – egy különösen nehéz szituáció (a gazdasági világválság) és egészségügyi problémák együttesen idézték elő.

Amiben a két férfi habitusa hasonlított egymáshoz: mindkettőjüket élénk képzelőerő jellemezte, de a szakmában többnyire reálisan gondolkodtak. Vissering kicsit érthetőbben írt és beszélt, koncepciói egyszerűbbek és világosabbak voltak. Hegedüs írásai, még a tudományosak is, nemegyszer tartalmaztak költői képeket. Mindkettejük ötletes és találemény személyiség, Hegedüs sziporkázó és humoros is. Munkamoráljuk és munkabírásuk szinte páratlan volt. Emberi kapcsolataikban mindketten őszintének és ragaszkodónak mutatkoztak.

Nagyra értékelték mások erőfeszítéseit; Hegedüs különösen megbecsülte a kiemelkedő képességekkel rendelkező kortársainak teljesítményét, és nemegyszer anyagilag is támogatta őket. Egyikük sem volt megközelíthetetlen. Ezért is gyarapodhattak ismerőseik száma egész életük során. Szerteágazó tevékenységük révén több közösséget is összekötöttek, ha kellett, közvetítettek emberek vagy csoportok között. Kimondottan fontosnak tartották az együttműködés stratégiáját, amelyet az élet minden területén szívesen alkalmaztak. Tudatában voltak az általuk vállalt feladatok jelentőségének. Vissering a látszat alapján fenntartások nélkül bízott önmagában, Hegedüs a sikertelenségek következtében többször (leghosszabb időre 1921 őszén, pénzügyminiszteri bukását követően) összeomlott. Személyes érdekeiket gyakran azonosították szűkebb és tágabb környezetük érdekeivel.

A két bankelnök viselkedésében és küzdőstratégiájában sok hasonlóságot találunk. Mindketten életük legnagyobb kihívásának tekintették a háború utáni gazdaság talpra állítását. Volt bennük akarat, ambíció és tenni vágyás is, ami az első világháború kitöréséig a gazdasági prosperitással is összefügghetett. Mindez kiegészült azonban tehetségükkel, sokrétű és mély elméleti tudásukkal, gyakorlati tapasztalatukkal és a szülői mintával.

A két pénzügyi szakember kapcsolatát néhány olyan, az Amszterdami Nemzeti Bank Irattárában őrzött hivatalos levél mutatja, amelyet Hegedüs Loránt írt holland kollégájának. Szakmai kapcsolatuk nemzetközi pénzügyekben játszott szerepe – szintén levelezésükre támaszkodva – Péteri György történész is utal (*Péteri*, 2002:9–14., 17–20.). Kapcsolatuk 1919 és 1921 között volt a legélénkebb. Nemcsak rövid, de esetenként a tíz oldalt is meghaladó, hosszú, tartalmas leveleket váltottak egymással. „*Hollandia nagy jegybankjának elnöke Wyssering [Vissering], akit Európa legnagyobb valutakapacitásának tartok, mert ő rendezte a kínai valutát, hozzám fordult és tanácsokkal látott el, figyelmeztetett arra, hogy mit csináljak;*

de nem egy rövid levélben, hanem tizenkét oldalas levélben, mert érezte, hogy a self-governmentnek, az autonómiának, tehát a protestáns gondolatnak az alapján próbálok valamit csinálni, és mint protestáns, kötelességének tartotta, hogy nekem segítsen” (Hegedüs, 1926:147). Hegedüs ezeket a szakmai tanácsokat be is építette elképzeléseibe. Pénzügyminiszteri expozéjában 1920. december 20-án nyíltan kijelentette, hogy Vissering javaslatait felhasználva készítette el a magyar valuta stabilizációjára vonatkozó tervezetét. *„Ez a terv nem az enyém. Európa egyik legnagyobb banktudósának, Visseringnek, a holland bank elnökének a terve, amelyet a brüsszeli értekezleten előadott.” (NN, 1921:275).*

A kettejük közt lévő kötelék jellegéről a jelenleg ismert levelek tartalma és jobbára az azokra való utalások tájékoztatnak. Mindemellett viszonyukról az a körülmény is sokat elárul, hogy alig voltak közös ismerőseik. Az eddig rendelkezésre álló információk szerint három olyan magyar szakember volt, akit Vissering és Hegedüs is ismert. Ők képviselték Magyarországot az 1920-as Brüsszeli Nemzetközi Pénzügyi Konferencián.¹⁷ Míg e három szakembernek a holland bankárral nem lehetett sok közös ismerőse, addig Hegedüs Lorántot és kollégáit mindhárman jól ismerték. Mindebből levonhatjuk azt a következtetést, hogy Hegedüs és Vissering között gyenge kapcsolat volt.¹⁸ Ennek ellenére hamar megtalálták a közös hangot, és nem jelentett különösebb gondot vagy plusz energiát számukra a kötelék fenntartása. A két bankár kapcsolata tehát gyenge, de intenzív volt, ezenkívül kölcsönös és közvetlen, következőképpen mindkettejük számára értékes is. Hegedüs Loránt és Gerard Vissering gyenge kapcsolatának leglényegesebb következménye az, hogy azon keresztül az erős kapcsolatokban gazdag, saját szakmai köreik tagjai is elérhették egymást; más szavakkal, az ő kapcsolatuk teremtette meg a lehetőségét annak, hogy a magyar gazdaság (a magyar szakembereken keresztül) a hollandhoz és az azzal összeköttetésben álló, más európai gazdaságok szakembereihez, esetlegesen döntéshozóihoz kapcsolódhasson. Az ilyen jellegű kapcsolatot, funkciója miatt, egy hídhöz szokták hasonlítani. Hegedüs és Vissering kapcsolatán keresztül mindkét irányba áramoltak az információk. Az a körülmény, hogy Hegedüsnek (és kollégáinak is) lehetősége nyílt hozzájutni olyan hírekhez, amelyek tőle távol, más körülmények (eszmék) és tapasztalatok során születtek, elősegítette, hogy a saját és kollégái információihoz képest valami újat ismerhessen meg. Ezek az ismeretek – gondoljunk csak a valutastabilizálásra

17 Popovics Sándor, Scitovszky Tibor és Schober Béla. Popovics 1918-ban a harmadik Wekerle-kormány pénzügyminisztere, Neuilly-ben Hegedüssal együtt a magyar delegáció tagja volt. Scitovszky Tibor, aki éppen ez idő tájt került a Kereskedelemügyi Minisztériumba, szintén részt vett a békelegáció munkájában. Shober Béla 1921-ben lett pénzügyi államtitkár, ebben a minőségében később is több pénzügyi konferencián képviselte Magyarországot.

18 Mark Granovetter amerikai szociológus (1943–) szerint a társadalom olyan, kapcsolatokban gazdag, kis csoportokra tagolódik, amelyekben mindenki ismeri egymást, és ezeket a csoportokat csak néhány külső kapcsolat (gyenge kapcsolat) köti össze a külvilággal.

vonatkozó elképzelések beemelésére Hegedüs pénzügyminiszteri tervébe – kedvezőbb helyzetbe juttatták a „felhasználót”. Emellett ahhoz is nagyban hozzájárultak, hogy a nemzetközi szinten kezelendő problémák esetén realisabb és hatékonyabb döntések születhessenek.

Magyarország esetében a gazdasági és politikai elszigeteltség miatt rendkívüli jelentőséggel bírt az az esély, hogy időben tudomást szerezhetnek bizonyos *lehetőségekről*, mivel csak azok ismeretében volt képes az ország az egyes elképzeléseit megvalósítani.¹⁹

Az egyes nemzetközi szervezetek együttműködésének alapjai is minden esetben a személyes kapcsolatokon múltak. A Brüsszeli Nemzetközi Pénzügyi Konferencián s azt követően is számos, a Népszövetség égisze alatt szervezett konferencián jutott fontos szerep a személyes ismeretségek kialakítását elősegítő kötetlen, közös programoknak. Ez arra utal, hogy a korszakban többen is ösztönösen felismerték a gyenge kapcsolatokban rejlő lehetőségeket.²⁰ A Hegedüst és Visseringet összekötő gyenge kapcsolatok szerepe azért is volt fontos a két világháború korában, mert az ilyen jellegű kapcsolatokkal rendelkező szakembereknek általában jobb rálátása volt a problémákra. Kevésbé kötötték ugyanis őket a saját csoport elképzelései, s a kívülről érkező impulzusok révén képesek voltak megújulni. Ebből kiindulva Hegedüsnek – Visseringhez hasonlóan – megvolt a lehetősége arra, hogy ún. komplex szerepkészletet alakíthasson ki. A gyenge kapcsolatok kiépítéséhez ugyanis nagyobb energiabefektetés szükséges, mivel a hozzánk kevésbé hasonló, általunk kevésbé ismert egyénekkal nehezebb kommunikálnunk. Mindemellert az idegenekkel folytatott beszédmód maga is komplexebb és univerzálisabb, s a kommunikáció megszervezésében is nagyobb gondosságot igényel (Coser, 1975:256.).

Mark Granovetter amerikai szociológus – Rose Coser hatására – arra a következtetésre jutott, hogy a gyenge kötések nemcsak a makrostrukturára hatnak, de fontos szerepük van a kognitív rugalmasság és a komplex szerepkészletek kialakulásában is. Ilyen következménye viszont csak azoknak a gyenge kapcsolatoknak lehet, amelyek a híd szerepét is betöltik, vagyis két, erős kötésekben gazdag csoportot fűznek össze. Ez főként a szakmai kötélekre jellemző.

19 Erre az egyik legjobb példa a Magyar Nemzeti Bank 1924-es alapítása. A térségben gazdasági és pénzügyi értelemben is vákuum alakult ki, amelynek a hatására a Bank of England kormányzója, a Gerard Visseringhez közel álló *Montagu Norman* elhatározta, hogy erősíti pozícióit a térségben az Amerikai Egyesült Államokkal szemben. Ez az elhatározása, vagyis az angol bankvezető személyes ambíciói és az arról szerzett tudomás sugallta a *Bethlen*-kormányának az önálló magyar nemzeti bank felállításának lehetőségét.

20 Az egyes intézményekbe és szervezetekbe való bekerülés és az abban folytatott tevékenység, továbbá az ott szerzett kapcsolatok fenntartása gyakrabban vezetett két ország együttműködéséhez, mint bármiféle előírás. Az együttműködés fenntartásának garanciája is a gyenge kapcsolatban állók közti kötelék fenntartása volt.

5. A KÜLPOLITIKAI GONDOLKODÁS HORIZONTJA

Az említett hídszerep bizonyos intézményi struktúrák – pl. a külügyi intézmények – egyes pontjain álló személyek esetében szinte magától értetődő. Fentebb már említettük, hogy a nemzetközi szervezeteken belüli együttműködés is sokszor személyes szálakra épült. Ezek a szálak azonban a nemzetközi szervezetek létrejötte előtt már finom hálóvá szövődtek, ami közös nyelv, egységes attitűd kiformalódásához vezetett. Utóbbira nyilvánvalóan olyan szereplők között kerülhetett sor, akik feladatukból adódóan rendelkeztek külső kapcsolatokkal, vagy megfordítva: széles külső kapcsolatrendszerük miatt kaptak állami feladatokat. Családi kötelekei, anyagi lehetőségei, műveltségük, nyelvismerete és életmódja miatt a legszélesebb nemzetközi kapcsolatrendszerrel a preindusztriális elit rendelkezett. Nem véletlen, hogy a soraiból kerültek ki az államokat képviselő diplomáciai kar tagjai.

Az arisztokrácia a 19. század folyamán még Európa-szerte uralta a diplomatapályát. A Német Birodalom negyven nagykövete közül egyetlenegy sem volt polgári származású. 1908-ban a felső diplomáciai szolgálat 137 tagjának csaknem a fele arisztokrata családok leszármazottja volt, és a közel másfél százból csupán kilencen nem rendelkeztek nemesi oklevéllel. A helyzet Nagy-Britanniában sem tért el gyökeresen ettől. A 31 karrierdiplomatából, aki 1860 és 1914 között a nagyköveti posztra feltornázta magát, 19 főnemesi, 5 nemesi (landed gentry) származék volt. Mindössze heten képviselték tehát a polgárságot. Saját színezetet legfeljebb az jelentett, hogy a brit diplomáciai szolgálatok exkluzivitását nemcsak a rokoni, hanem az iskolai és egyetemi kapcsolatok hálózata is biztosította. A származás mellett az anyagi függetlenség elvárása is fontos szűrő volt az érvényesülés csatornáin. A Foreign Office diplomáciai szolgálatába való bejutás előfeltételül szabták azt a legalább évi 400 font jövedelmet, amit az igencsak költséges foglalatosságnak számító nagyköveti stallum anyagi alapjának tekintettek (Geppert, 2007:24.). Az egykori Osztrák–Magyar Monarchia diplomáciai karának tagjai jelentős részben szintén a régi arisztokrata elit soraiból kerültek ki. *Alois Lexa von Aehrenthal* és *Leopold von Berchtold* külügyministersége idején a külügyminisztérium 251 alkalmazottjából mindösszesen 26 volt középosztálybeli; ők is elsősorban a belső szolgálatban, a fogalmazói karban működtek (Godsey, 1999:17.). A 163 külügyi szolgálatban működő, nemesi származású diplomatának ráadásul 90 százaléka 19. század előtti nemesi címmel rendelkezett. A szintén ballplatzi *Musulin Sándor* szerint a kozmopolita európai arisztokrácia osztrák képviselőit nyitott ajtók fogadták a fővárosokban, ő viszont csak igen nagy nehézségek árán kapott bebocsátást (Godsey, 1999:24.). A felső nemességből kikerülő európai diplomatákban több volt a közös vonás, a gondolkodás- és mentalitásbeli azonosság, mint a saját országuk népével való hasonlóság. Emiatt a tárgyalások fesztelenebb

légkörben és nagyobb összhangban folytak. A nemzetközi hálózatok részeként a tradicionális elit sokkal inkább képes volt a folyamatokat rendszerben, nemzetközi összefüggések hálózatának részeként kezelni. Számaránya, a külpolitikai tevékenységből való részesedése az államok modernizációjával, valamint az első világháború miatt a diplomáciát ért súlyos presztízsveszteség miatt 1918 után Európa-szerte és – az 1918 előtt önálló nemzetközi kapcsolatokkal nem rendelkező – Magyarországon is csökkent.

Azoknak, akik nem voltak az arisztokráciára jellemző kapcsolati hálózat részesei, ezt ellensúlyozandó, korszerű tudásra, képzettségre volt szükségük. A diplomatajelölteket egyre átfogóbb nemzetközi jogi és közgazdasági ismeretekkel vértették fel. Többen közülük 1918 előtt a bécsi konzuli akadémia növendékei voltak, ahol a gazdasági képzés szerepe a 19. század utolsó harmadában jelentősen megnőtt. A nemzetközi kereskedelem fejlődésével, az európai országok tengeren túli érdekeltégeinek szaporodásával a konzuli teendők is megsokasodtak, és egyre nagyobb igény mutatkozott a gazdasági jellegű ismeretekre, ami megkövetelte a képzés korszerűsítését. Emiatt a külkereskedelmi ismeretek elmélyítése felé mozdult el az akadémia oktatási programja, később pedig ez még inkább jellemzővé vált. A modell fontosságát jelzi, hogy a bécsi egyetem jogi fakultása mellett utóbb szoros együttműködés alakult ki az 1898-ban alapított k. k. Exportakadémia és a konzuli akadémia között (Tóth, 2016:22, 23.). A későbbi – nem arisztokrata származású, de jól képzett – magyar diplomaták a hagyományos diplomácia mellett alkalmassá váltak arra, hogy országuk kereskedelmi érdekeit is képviseljék. A konzulátusok mellett az 1920-as években a követségek is átfogó elemzéseket és jelentéseket küldtek haza fogadó országaik gazdasági és pénzügyi helyzetéről. A külképviseltek fontos pénzügyi fejleményekről és intézkedésekről közvetlenül a Pénzügyminisztériumnak, illetve a legfőbb számvevőszéknek is jelentést küldtek (Pritz, 1995:47.).

A felkészültség és a tradicionális elit által közvetített minta olyan szemléletet és gondolkodásmódot formált ki, amely minőségi és a nemzetközi kapcsolatok rendszerébe illesztett politizálást tett lehetővé. Utóbbira kiváló példa annak a Kánya (Kania) Kálmánnak a munkássága, aki a két háború közötti magyar külpolitika egyik legfontosabb szereplője, 1933–1938 között pedig hivatalos irányítója volt. Bársonyszéke elfoglalásakor már jó néhány év telt el azóta, hogy megszületett az első hivatalos indítvány egy Európa-szintű – elsősorban politikai jellegű – együttműködésre. Az ún. Briand-terv próbálta az integrációs gondolatot elméleti síkról a gyakorlatba átültetni. 1932-ben a nagyhatalmi vákuum megszűnésével azonban a térségbeli integrációs tervek ideje lejárt, országainak külpolitikai lehetőségei mindinkább beszűkültek. Magyarországon a Kánya által jól érzékelt, érlelődő változások mindenesetre az önálló tervezés végét is jelentették: a kormány számára egyidejűleg az a korlátozottabb ambíció vált a fő kérdéssé, hogy milyen feltételek mellett juthat jobb szerephez a Németország által szervezett piacon. A

harmincás évek derekán felmerülő, nem német kezdeményezésű tervek létrejöttét már a status quo fenntartása mellett egyre inkább a védekezési szándék motiválta. Az 1930-as évek második felében és közvetlenül a második világháborút megelőző időszakban pedig a dunai vagy közép-európai együttműködés nem német vezérlésű formája Magyarországon nyíltan már csak a kormányzattal valamilyen okból szemben álló táborban fogalmazódott meg. Ennek fő oka éppen az volt, hogy a kormányhoz tartozó körök az ilyesféle tervek sikerének semmiféle esélyt nem adtak.

A nemzetközi politika széljárása tehát egyáltalán nem kedvezett annak, hogy a magyar külügyek irányítója a nyílt színen keressen alternatív utakat. Rendelkeznie kellett azonban háttérstratégiával arról, hogyan lehet a kontinens és a dunai országok kiszámítható jövőjét a hitleri Németország nélkül, vagy annak ellenére eltervezni. A kormány hivatalos külpolitikáját képviselő Kányának igencsak mértéktartónak kellett mutatkoznia, hiszen az éppen hivatalban lévő külügyminiszter csakis olyan nézeteket hozhatott nyilvánosságra, amelyek megegyeztek a kormány meghirdetett irányvonalával. A külügyminiszter szemléletbeli szuverenitása, a gazdasági reálfolyamatok és a politikai realitások közötti, korabeli ellentmondásokat jól érzékelő szemléletmódja sem elsősorban a parlamenti beszédeiből olvasható ki. Nézetei, a gazdasági kérdéseket érintő elgondolások az ökonómia elméletét és gyakorlatát is kiválóan ismerő *Hantos Elemér* és *Gratz Gusztáv* elképzeléseivel mutatnak rokonságot, azzal a különbséggel azonban, hogy kidolgozottságukban egyikük munkájával sem hasonlítók össze. 1934–1935 táján több mint száz oldal terjedelemben, németül fejtette ki a korszak legfontosabb európai problémáira vonatkozó elképzeléseit, kísérletet téve a kontinens akkori többoldalú válságából kivezető utak felvázolására. Jellemző azonban, hogy – noha az Európa jövőjét firtató kérdések nagyon is aktuálisak voltak – nem látzott időszerűnek a szövegben megfogalmazott gondolatok nyilvános közlése. Ez azért sem volt tanácsos, mert a Kánya által is képviselt külpolitika volt az, amely egyszersmind német segítséggel gondolta megvalósítani a magyar revíziót. Nem lett volna célszerű amiatt sem, mivel 1933 után nyilvánvalónak látszott: a térség sorsát Németország fogja az általa gondolt gazdasági (majd pedig politikai) szisztema logikája szerint elrendezni.

Természetesen a diplomata Kánya – aki így csupán az „asztalfióknak” írt dolgozatában fejthette ki nézeteit a nemzetközi gazdasági, jogi és diplomáciai problémák összefüggéseiről – nem rendelkezett részletesen kimunkált tervvel. Ezt annál kevésbé kérhetjük számon rajta, mivel ő maga nem volt gazdasági szakember. Gazdaságpolitikai elképzeléseinek papírra vetésével azonban megteremtette a maga számára azt az alapot, amire egy sikeres tervezet ráépülhet. Ez annál is fontosabb, mivel a különféle közgazdász-, illetve közgazdasági elméletek csakis a politikán keresztül, a politikusi elit meggyőzését követően válhattak működőképessé.

Kánya Közép-Európa gazdasági problémáit²¹ úgy mutatta be, hogy közben igyekezett ezeket részben ideológiai, részben történeti, részben pedig széles nemzetközi gazdasági összefüggésekbe helyezni. Felismerte, sőt meg is haladta azt a gondolatot, hogy a gazdaság összekapcsolódik, együtt mozog az élet valamennyi szegmensével: „A gazdaságot alá kell rendelni egyéb érdekszféráknak, hogy csak a társadalommal és a kultúrával szerves összhangban fejlődhessen. Érvényesíteni kell a gazdaság gondolati tartalmát. A gazdaság élő-szellemi magjáig kell hatolnunk és fel kell tárnunk a gazdasági jelenségek szellemi természetét” – írta. Jól érzékelte az akkori Európa hátrányát a „zárt gazdasági birodalmakkal” szemben, és úgy látta: az európai államok csak úgy maradhatnak versenyben a nagy, zárt gazdasági formációkkal, ha gazdasági csoportokban egyesülnek, és ezen keretek között a szabad áruforgalmat tisztességgel helyreállítják. Az egész kontinensre vonatkozó megállapítást azután a dunai térségre deriválta, és így folytatta: „Ezen okból kifolyólag tehát a külkereskedelem létfontosságú Közép- és Kelet-Európa számára. Továbbra is nagy szükség van ezekben az országokban a külföldi áruk behozatalára, valamint a mezőgazdasági és ipari árufelesleg eladására. Változatlanul exportálni fognak tehát, ha pedig ennek útját elzárják előlük, kétszeres erőfeszítéssel és nagyobb áldozatokkal teszik mindezt. (...) az export még alacsonyabb árakon, még nagyobb veszteségekkel valósul meg. (...) és ez jelen esetben a tőkefogyást és az életszínvonal további, még alacsonyabb szintre történő süllyedését vonja maga után.” Közben célzatosan hívta fel a figyelmet a gazdasági szempontok fontosságára a politikai alapú közelítésmóddal szemben. Ebbéli véleményét már a nemzetközi gazdaság természetéről szóló bekezdések egyikében megallolegezte, amikor arról írt, hogy mennyire „reménytelen vállalkozás, ha a világgazdaságban bárki a politika segítségével akarja saját részesedését gyarapítani a többiek kárára.”

Vesztes ország diplomatájaként eljutott odáig is, hogy az európai, illetve a közép-európai válság okát ne kizárólag a versailles-i rendszerben keresse. A munka emelkedett szellemet tükröz a tekintetben, hogy a térség belső gondjait össze-európai kontextusba helyezi, és a világgazdaság folyamatai felől közelít a kontinentális, majd a közép-európai problémákhoz. Az írás első néhány oldalán hétszer találkozunk a világgazdaság dilemmáival. Az ideológiai alapú bevezető mellett ez a kifejtett gondolatok origója. A kórmeghatározás során azokról a strukturális változásokról is olvashatunk, amelyek az előző egy-másfél évtizedben bekövetkezett átalakulások („mindenekelőtt Ázsiában bekövetkezett iparosítás és az USA gazdasági fejlődése”) révén a „világgazdaság alapjainak eltolódásához vezettek”. Az Egyesült Államok és Japán fejlődésével szembeállítja a vergődő, „rendezetlen”

21 Közép-Európa háborúk közötti gazdaságához lásd DOMONKOS ENDRE (2016): *Közép- és Kelet-Európa gazdaságtörténete a két világháború között- A félperiféria és a világgazdasági folyamatoktól való elzárkózás*. Budapest, Aposztróf Kiadó, 387.

Európát, amellyel – mint írta – „*egyres vélemények szerint világgazdasági tényezőként nem is lehet számolni*”. Ezek után kézenfekvő az az esszenciális javaslat, amelyet az európai szabad áruforgalom helyreállítására vonatkozóan tett. Ugyan ebben az összefüggésben hívta fel a figyelmet a nemzetközi gazdaság jelenségeire azzal, hogy „*érdemes az összefüggéseket tudatosítanunk, mert nem vonhatjuk ki magunkat a világgazdaság sorsközössége alól, akár tagjai vagyunk szövetségeknek, akár nem. Jelenleg az események előterébe kerül a közép-európai probléma, mi pedig nem maradhatunk tétlenek ezekkel a nagy világgazdasági áramlatokkal szemben.*” E megállapítás szellemében vázlatos képet festett az elmúlt évtizedek változásairól, bemutatva a szabadpiaci viszonyokat felváltó, gazdasági tömbösödés tendenciáját, és megállapítva, hogy „*a gazdasági kezd koalíciós területekre szét-esni*”. Később azzal folytatta, hogy „*(...) a szövetségesek kisebb-nagyobb mértékű előnyben részesítésének az árát a kívül maradók fizetik meg*”. Meggyőző külkereskedelmi adatokkal alátámasztva mindazonáltal arra is felhívta a figyelmet, hogy a legnagyobb ipari országok közül kettő, Japán és az Egyesült Államok kivitele áttöri a blokkhatárokat.

Kánya – azzal a felismeréssel, hogy alapvető szemléletváltásra van szükség – az új-rakezdés lehetséges kereteit Hantoshoz hasonlóan jelölte ki. Univerzális javaslatai voltak az együttműködéssel kapcsolatos problémák megoldására világgazdasági, kontinentális és regionális szinten egyaránt. Elképzelései egybevágóak számos, a korban alkotó nemzetközi és magyar gazdasági szakember elgondolásaival.

6. KÖVETKEZTETÉSEK

A dolgozatban olyan személyiségeket hoztunk fel példának, akik azáltal, hogy sokféle, a saját csoporttól különböző emberrel álltak kapcsolatban, különféle nézőpontokat ismertek meg, s ezekhez alkalmazkodtak is. Ebből következik, hogy ezek az egyének – *Robert Merton* kifejezésével élve – jóval komplexebb szerepkészlettel rendelkeztek, mint azok, akiknek szinte csak szoros kapcsolatai voltak. *Émile Durkheim*, a modern szociológia és kulturális antropológia atyja az individualizmus és az egyéni autonómia társadalmi létrejötte szempontjából maga is lényegesnek tartotta a különböző nézőpontok és tevékenységek széles választékának megismerését. Hasonló véleményen volt *Georg Simmel* német filozófus, szociológus és pszichológus is, aki a saját, legbelső attitűdök megőrzése szempontjából tartotta fontosnak, hogy az individuum sokszor és sokféle elvárással szembesüljön, s azokhoz alkalmazkodjon (*Coser*, 1975:237–263.). Rose Coser mindezen felül arra is rámutatott, hogy azok, akik szinte csak szoros kapcsolatokkal rendelkeznek, éppen a gyenge kapcsolatok hiánya miatt nem nyerhetnek rálátást arra a körülményre, hogy az életük elsősorban nem a saját csoporton belül

történektől függ, hanem olyan tényezőktől, amelyekhez – szintén a gyenge kapcsolatok hiányában – nincs hozzáférésük. Ráadásul ez a helyzet megakadályozhatja az egyéneket a külső világ komplexitásával kapcsolatos szerepek világos megfogalmazásában is. Mindezekből Coser azt a következtetést vonta le, hogy az erős kötésekben egyfajta gyengeség rejlik (Coser, 1975:242.).

A fentiekből következik, hogy gyenge kapcsolatok nélkül a magyar gazdaság nem tudott volna csatlakozni az európai-, azon keresztül pedig a világgazdasághoz, sőt maga a magyar gazdaság is széttöredezetté és inkoherenssé vált volna. A kevés gyenge kötéssel vagy csak erős kötéssel rendelkező gazdasági szakemberekhez ugyanis nem jutottak el a hírek és lehetőségek, aminek következtében könnyen elszigeteltté váltak. A tanulmányunkban bemutatott Hegedüs gyenge kapcsolatai például betegségének idején, 1921 végétől 1924 végéig teljesen megszűntek. Ezek fenntartására ugyanis nem jutott energiája; kizárólag a legerősebb családi és baráti kapcsolatait őrizte meg. Ez a helyzet jól szemlélteti, hogy hasonló esetekben makroszinten legtöbbször a széttöredezettség figyelhető meg, amely egészen addig fennáll, ameddig az egyes erős kötésekben gazdag csoportokat újra össze nem hálózzák új vagy régi *gyenge* kapcsolatok.

A gazdaság és pénzügyi élet szereplői mellett a szintén nemzetközi térben mozgó, és annak összefüggéseit érzékelő diplomáciai szolgálatok szakembergárdájának egy része (nem pedig annak összessége!) rendelkezett kellően széles horizonttal. Ez a látóhatár azok számára tágult ki, akiknek sokrétűbben alakultak a külső (nemzetközi) kapcsolatai, jobb képzésben részesültek, és formátumosság váltak személyes kvalitásaikat tekintve. Mivel a nemzetközi folyamatok ismeretében mutatózó, hazai deficit – természetesnek tekinthető módon – az említett területeken tevékenykedők körében volt a legcsekélyebb, a közgazdasági és a külpolitikai gondolkodás és hatásmechanizmus között párhuzamok fedezhetők fel. Ezek közé tartozik az is, hogy a számos esetben politikai kényszerpályák miatt leértékelt erények – úgymint tudás, tapasztalat, reális helyzetértékelés és az adott szituációk eredményes kiaknázása – egy minőségileg jobb politikálás alapjait teremthették volna meg a két háború közötti Magyarországon. A számos gyenge kötéssel kapcsolódó, de a tradíció, hasonló képzettség közös nyelven kommunikáló szereplők megteremtették az elvi lehetőségét annak, hogy saját (szakmai) köreik tagjai megismerhessék egymás nézeteit. (Mindeközben persze kapcsolatuk kihatott a személyiségükre, kognitív képességeikre is, ami elősegítette, hogy a saját és a körülöttük lévő világot is jobban megismerjék és megértsék.) Az egyes nemzetközi problémák eredményes kezelése azonban általában nem ezen, hanem nagyon nagy mértékben a politika cselekvő személyiségeinek felkészültségén és akaratán, valamint a rájuk nehezedő kényszereken múltott. Nem állítjuk, hogy a korszakban egyetlen politikus sem rendelkezett államférfiúi képességekkel, és közülük valamennyien súlyosan rosszul mérték fel az országot és a kontinens előtt

tornyosuló nehézségeket. Nagyobb eséllyel voltak azonban sikeresek azok, akik a személyes képességek mellett (és révén) élénk külső kapcsolatokkal rendelkeztek, és az így szerzett tapasztalatukat mások számára is hasznossá tudták tenni. Utóbbi eredményessége azonban már nagyon is kétséges volt. A legnagyobb felismerés, amely valamennyi általunk említett szakember fejében megfogalmazódott, egyetlen rövid mondatban összefoglalható: a 19. századi rendszer a világháború okozta zavarodottság után mutatis mutandis folytatható lett volna, ámde a kooperációt a politikai ellentétek lehetetlenné tették. A domináns aktorok közötti, egyre mélyebb gyökereket eresztő ellentétek miatt szakmán túli körökben a cselekvés és a siker lehetőségei nagyon korlátossá váltak. Aki felismerte, hogy nézetei a politikai körülmények súlya alatt nem hasznosíthatók, „jobb időkre” tartalékolta azokat; aki eddig a felismerésig nem jutott el, az kiesett a politikai tanácsadás folyamatából. Erre sajnálatos példát szolgáltat Hegedüs politikai bukása és Kánya világgazdasági és politikai folyamatokat összefoglaló tanulmánya, amely a maga korszakában nem, csak később, a kutatók kezében vált hasznossá.

HIVATKOZÁSOK

- ALDCROF, D. H. – SUTCLIFFE, A. (2000): *Europe in the International Economy 1500 to 2000*. Cheltenham, Edward Elgar.
- COSER, R. (1975): The complexity of roles as seedbed of individual autonomy. In: COSER, R. (szerk.): *The Idea of Social Structure: Essays in Honor of Robert Merton*. New York, Harcourt Brace Jovanovic, pp. 237–263.
- DOMONKOS ENDRE (2016): *Közép- és Kelet-Európa gazdaságtörténete a két világháború között- A félperiféria és a világgazdasági folyamatoktól való elzárkózás*. Budapest, Aposztróf Kiadó.
- EICHENGREEN, B. (1992): *Golden Fetters. The Gold Standard and the Great Depression, 1919-1939*. New York, Oxford University Press.
- GEPPERT, D. (2007): *Pressekrige. Öffentlichkeit und Diplomatie in den deutsch-britischen Beziehungen (1896-1912)*. München, Oldenbourg Verlag.
- GODSEY, W. (1999): *Aristocratic redoubt. The Austro-Hungarian Foreign Office on the Eve of the First World War*. Central European Studies, West Lafayette, Purdue University Press.
- HEGEDÜS LORÁNT (1926): Krisztus zörgetése. A Magyar Protestáns Irodalmi Társaságban tartott előadás. In: HEGEDÜS LORÁNT: *A halhatatlanok útja*. Budapest, Singer és Wolfner Irodalmi Intézet R.-T.
- JEMNITZ JÁNOS (1996): Hasonlóságok és eltérések a francia és az angol munkásmozgalom helyzetében, törekvéseiben 1919/1921-ben. In: JEMNITZ JÁNOS et al. (szerk.): *A nemzetközi munkásmozgalom történetéből. Évkönyv, 1996, XXII. évfolyam*. Budapest, Magyar Lajos Alapítvány – Politikatörténeti Alapítvány.
- KENYERES ÁGNES (szerk.) (1994): *Magyar Életrajzi Lexikon 1000–1990*. Javított, átdolgozott kiadás. Budapest, Akadémiai Kiadó. <http://mek.oszk.hu/00300/00355/html/> (letöltve: 2016. 06. 11.)
- KEYNES, J. M. (1922): 'An Introduction', *The Manchester Guardian Commercial Supplement: Reconstruction in Europe*. Sec. 2. 18 May.
- KEYNES, J. M. (2000): *A békeszerződés gazdasági következményei*. Budapest, Európa Könyvkiadó.

- KINDLEBERGER, CH. P. (1973): *The World in Depression, 1929–39*. London, Penguin Press.
- MÜLLER JÁNOS – KOVÁCS TAMÁS – KOVÁCS LEVENTE (2014): *A Magyar Bankszövetség története*. Budapest, Tarsoly Kiadó. <http://www.bankszovetseg.hu/Content/Publikaciok/A-Magyar-Banksz%C3%B6vets%C3%A9g-t%C3%B6rt%C3%A9nete.pdf> (Letöltés 2017. 08. 28.)
- NN (1921): *Az 1920. február 16-ra meghirdetett Nemzetgyűlés Naplója*. VII. kötet. Budapest, Athenaeum.
- PÉTERI GYÖRGY (2002): *Global Monetary Regime and National Central Banking. The Case of Hungary, 1921–29*. New York, Columbia University Press.
- PRITZ PÁL (1995): A magyar külügyi szolgálat keletkezése és története az 1930-as évekig. In: PRITZ PÁL (1995): *A magyar diplomácia a két világháború között. Tanulmányok*. Budapest, Magyar Történelmi Társulat.
- RAB VIRÁG (2005a): Memorandum a nemzetközi összefogás szükségességéről. Adalékok az első világháborút követő gazdasági, pénzügyi rekonstrukció történetéhez. In: FISCHER FERENC, VITÁRI ZSOLT, VONYÓ JÓZSEF (szerk.): *Kutatási füzetek 11. Ünnepi szám Harsányi Iván 75. születésnapjára*. Pécs, Történelem Doktori Program, pp. 190–202.
- RAB VIRÁG (2005b): Az 1920-as brüsszeli nemzetközi pénzügyi konferencia előkészítése. In: FISCHER FERENC, VITÁRI ZSOLT, VONYÓ JÓZSEF (szerk.): *Kutatási Füzetek 12. Ünnepi szám Ormos Mária 75. születésnapjára*. Pécs, Történelem Doktori Program, pp. 314–329.
- RAB VIRÁG (2010): *Diagnózisok és terápiák. Javaslatok az európai gazdaság újjáélesztésére az első világháború után*. Budapest, Gondolat Kiadó.
- RAB VIRÁG (2015): Gerard Visseringnek és kapcsolatainak szerepe az európai gazdaság újjáélesztésében, (1919–1925). *Századok* 149(6), pp. 1521–1544.
- RAB VIRÁG – TÓTH IMRE (2011): Kánya Kálmán és Európa gazdasági újjáépítése. A Közép-Európa Gondolat. Der Neubau Europas. Egy ismeretlen kézirat. *Századok* 146(1), pp. 117–142.
- SZABÓ RICHÁRD – JUDIK JÓZSEF – FABINYI TIHAMÉR – SZLADITS KÁROLY (1944): *Hegedüs Loránt emlékezete. A Sub Auspiciis Regis Et Gubernatoris Doktorok Baráti Körének megemlékezése volt elnökéről*. Budapest, Gazdasági Jog.
- TALLÓS GYÖRGY (1995): *A Magyar Általános Hitelbank (1867–1948)*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- TÓTH IMRE (2016): *Egy polgári arisztokrata: Kánya Kálmán (1869–1945)*. Budapest–Pécs, Kronosz Kiadó – Magyar Történelmi Társulat.